

Cəfərova Leyla Mühiddin qızı
Azərbaycan Dillər Universiteti

TƏHLÜKƏSİZLİK ANLAYIŞI VƏ ONUN MÜASİR BEYNƏLXALQ SİSTEMDƏ TƏSİRİ

Açar sözlər: *Təhlükəsizlik, təhdid, terrorizm, diplomatiya, mütəşəkkil cinayətkarlıq*

Key words: *Security, threat, terrorism, diplomacy, reforms, organized crime*

Ключевые слова: *Безопасность, угроза, терроризм, дипломатия, организованная преступность*

Beynəlxalq münasibətlərinin aktual problemi kimi sülhün qorunması və təhlükəsizliyin təmin olunmasını xüsusilə vurğulamaq lazımdır. Ümumiyyətlə, təhlükəsizlik anlayışı ilk dəfə 1904-cü ildə Teoder Ruzvelt tərəfindən işlədilmişdir. Təhlükəsizlik anlayışı yarandığı ilk vaxtlarda yalnız dar mənada yəni, hərbi sahədə təhlükəsizliyin təmini başa düşülürdü. Qloballaşma prosesləri vüsət aldıqca, elmi-texniki inqilab inkişaf etdikcə artıq müxtəlif sferalarda təhlükəsizliyi təmin etmək zərurəti yaranırdı. Aydınır ki, təhlükəsizlik siyasi kateqoriyadır. Bəşəriyyət üçün təhlükəsizliyin nə qədər vacib olduğunu qədim dövrdə insanların kollektiv yaşamasından anlamaq olar. Birgə yaşayış kollektivin bir-birindən və qrup daxilində qorunması zərurətini yaradırdı. Bu səbəbdən təhlükəsizliyə sosial anlayış kimi də baxıla bilər.

Müasir dövrümüzdə iqtisadi, sosial, mədəni, informasiya və s. sferalarda təhlükəsizliyi təmin etmək lazım gəlir. Təhlükəsizliyin qorunması hər bir dövlətin təhlükəsizlik konsepsiyalarında öz əksini tapmış prioritet məsələlərdən biridir. Bir ölkə hüduqlarında sabitliyin qorunması və layiqli inkişaf səviyyəsi eyni zamanda beynəlxalq arenada nüfuzlu faktora çevrilmək üçün ilk öncə təhlükəsizliyi təmin etmək lazım gəlir.

Bəs, təhlükəsizlik nədir? Ojegov S.I. "Təhlükəsizliyi" kiməsə, nəyəsə təhlükə olmadığı bir vəziyyət olaraq şərh edir [9,73]. Lakin digər tədqiqatçıların fikrincə, təhlükəsizlik sözün əsl mənasında təhlükənin olduğunu özündə ehtiva edir, yəni təhlükəsizlik tədbirlərinin alınması artıq hədələrin olduğuna əyani sübutdur. Realist mövqedən yanaşsaq, həqiqətən tam təhlükəsiz bir mühit yoxdur və hər an bizi hansısa təhlükə gözləyə bilər [10,102]. Qeyd etmək lazımdır ki, təhlükəsizliyin iki növü ayırılır:

-hipotetik təhlükənin olmaması,

-təhlükələrdən real qorunma, onlara etibarlı müqavimət göstərmək qabiliyyəti [8; 56].

Con Herts tərəfindən elmə gətirilən təhlükəsizlik dilemması beynəlxalq münasibətlərdə xüsusi bir termindir. Təhlükəsizlik dilemması dövlətlər arasında təhlükəsizliyə nail olmaq məqsədilə başlayan daha sonra isə hərbi münaqişəyə yol açan rəqabət xarakterli bir məvhumdur. Soyuq müharibə dövründə dövlətlərin sürətlə silahlanması, əslində, öz təhlükəsizliklərini təhdidlərdən qorumağa yönəlmiş bir addım idi. Məhz bu nöqteyi nəzərdən vurğulaya bilərik ki, təhlükəsizlik dilemması anarxiya vəziyyətində yaranır. Anarxiya vəziyyətində isə dövlətlər biri digərinin sonrakı həmləsini öncədən anlaya bilmir, məqsədin müdafiə yoxsa hücum olduğunu aydınlaşdırmaq qeyri-mümkün olur, nəticə etibarilə digər dövlətlərə qarşı öz hərbi güclərini artırmağa can atırlar.

Herbert Batterfild və Con Herts təhlükəsizlik dilemmasına öz elmi əsərlərində aydınlıq gətirmişdilər. Lakin Herbert Batterfild özünün "*Tarix və insan şəraiti*" kitabında təhlükəsizlik dilemması anlayışını izah etsədə, ona spesifik ad verməmişdir. Con Herts təhlükəsizlik dilemmasını 1951-ci ildə "*Siyasi realizm və siyasi idealizm*" adlı kitabında elmi dövriyyəyə gətirmişdir.

Kenned Volts dövlətlərinin öz təhlükəsizliyini təmin etməsini anarxik sistemdə onlar üçün bir motivasiya rolunda çıxış etdiyini qeyd edir. Beynəlxalq münasibətləri tədqiq edən bəzi alimlərin fikrincə təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədiylə dövlətlərin sürətlə silahlanması konfliktlərə səbəb ola bilər. Bu baxımdan tədqiqatçılar təhlükəsizlik həlqəsini hərəkət-reaksiya prosesi kimi təsəvvür edirlər. Dövlətlərin silahlanması yeni hərbi texnologiyasına yiyələnməsi artıq dövlətlər üçün öz təhlükəsizliyi naminə adi hal hesab olunur.

Müasir dövrün tələblərinə uyğun olaraq, müxtəlif sferalarda təhlükəsizliyi təmin etmək nə qədər vacibdirsə, dövlətin təhlükəsizliyi təmin etməsi üçün hansı vasitələrdən istifadə etməsi daha da vacibdir. Soft power-yumşaq güc vasitəsiylə milli maraqların təminindən söhbət gedirsə, hard power - güc yolu ilə milli maraqların həyata keçirilməsi deməkdir.

Yeni dövr diplomatiyası vuruşmaq, müharibə ruhundan uzaq olmalıdır, lakin öz təhlükəsizliyi və həyatı əhəmiyyət maraqları naminə təəssüf ki, müharibəni seçən beynəlxalq münasibətlərin aktorlarının sayı az deyil. Doğrudur bəzi alimlərin fikrincə, güc diplomatiyası keçmişdə qalıb, yalnız yumşaq güc-soft power aktualdır. Lakin dünyanın qaynar nöqtələrinə nəzər yetirdikdə yumşaq güc-soft power aktuallığı sual altında

qalır. Dövlətin beynəlxalq arenada nüfuzu təhlükəsizliyini təmin etməkdən keçir ki, təhlükəsizliyini təmin olunmasında güclü kəşfiyyat orqanlarının rolu danılmazdır. xüsusi xidmət orqanlarının səmərəli fəaliyyəti beynəlxalq arenada dövlətin hegomonluğunu təlqin etməyə səbəb olur. Kəşfiyyat qədim dövrdən mövcud olmuşdur. Sadəcə olaraq, qədim dövrün kəşfiyyatçıları tacirlər olmuş və daha primitiv formada informasiya əldə edib öz ölkələrini məlumatlandırırdılar. Diplomatlardan kəşfiyyatçı funksiyasını yerinə yetirdiyi dövrdə diplomatlar qarşısında qoyulan tələblər olduqca ağır idi. Qeyd etmək lazımdır ki, XX əsrin əvvəllərində dünya dövlətləri ayrıca kəşfiyyat qurumu yaratmağa müvəffəq oldular. Almaniya ilk dəfə olaraq kəşfiyyat işləri ilə məşğul olan orqan yaradır. Məhz bundan sonra digər dövlətlər xüsusi xidmət orqanlarını yaradılar. Xüsusi xidmət orqanlarının tədricən hərbi kəşfiyyat, əks- kəşfiyyat, xarici kəşfiyyat mərkəzləri fəaliyyət göstərməyə başlayır. ETİ inkişaf etdikcə dövlətlər öz casusluq şəbəkələrini daha mütəşəkkil şəkildə qurmağa başlayırlar. Casusluq şəbəkələri ən müasir texnologiya ilə təmin olunur.

90-ci ildən başlayaraq, qlobal siyasətdə ikiqütblü dünyanın dağılması nəticəsində, təhlükəsizlik sahəsindəki araşdırmalar tədris fənni kimi öz siyasi əhəmiyyətini yenidən qazanmağa başladı və həmin dövr üçün təhlükəsizliyin əsas subyekti kimi yalnız dövlət hesab olunurdu [5,60]. XX əsrin sonlarında təhlükəsizliyin təmin olunması yalnız ənənəvi üsullara söykənirdisə, yeni dövr üçün təhlükəsizliyin təmini müttəfiq və rəqiblərin müəyyən edilməsi qarşılıqlı əməkdaşlıq, ümumi perspektivlərdən yararlanaraq qarşdakı düşmənin müttəfiqə çevrilməsi nəzərdə tutulmalıdır ki, bu isə müasir diplomatiyanın məzmununu özündə ehtiva edir [6,45].

30 illik müharibədən sonra Vestfal sisteminin əsası qoyulması ilə təkcə beynəlxalq münasibətlər sisteminə yeni epoxa başlanmadı eyni zamanda ümumi –kollektiv təhlükəsizlik anlayışı meydana gəldi. Milli təhlükəsizlik dedikdə dövlətin özünü daxili və xarici təhdidlərdən müdafiə etməsi anlaşılırsa, kollektiv təhlükəsizlikdə isə təhlükəsizlik mühiti beynəlxalq münasibətlərin əsas aktoru olan kollektiv təhlükəsizlik sisteminin iştirakçısı olan hər bir dövlətdən asılıdır. Hər bir cəmiyyət təhlükəsiz mühit arzusundadır və bu məsələdə hər bir cəmiyyətin öz dövlətindən müvafiq olaraq gözləntiləri vardır. Prinsipcə hər dövlətin hakimiyyətinin nüfuzu onun öz vətəndaşlarını daxili və xarici təhdidlərdən nə dərəcədə qoruyub qoruya bilmədiyi ilə ölçülür.

Unipolyar təhlükəsiz modelini dəstəkləyən alimlərin fikrincə, bu ən optimal modeldir. Belə ki, bu modeldə təhlükəsizliyin qarantı kimi beynəlxalq münasibətlər sisteminin nüfuzlu aktoru olan dövlət çıxış edir. Unipolyar təhlükəsiz modelində eyni zamanda dövlət bir növ dünya polisi kimi təqdim olunur. Bu təhlükəsizlik modelini görə dünya siyasəti yalnız o zaman nizamlı olar ki, dövlət yeganə aktor olsun və təhlükəsizlik sisteminə töhfəsini verə biləcək iqtidarda olsun. Hesab olunur ki, hegemonluq sülhü qorumağa, təhlükəsizliyi təmin etməyə əsas verəcək. “Hegemonia” qədim yunan sözü olub rəhbərlik, liderlik etmək mənasını verir. Məhz unipolyar təhlükəsiz modeli də dünya siyasətində dövlətin hegemonluğuna əsaslanır. Beynəlxalq münasibətlər sisteminə hər bir bərabərhüquqlu dövlət mövcud sistem daxilindəki münasibətləri, status-kvonu saxlamağa çalışırsa bu sistem daxilindəki hegemon dövlətdən ehtiyatlanmasından qaynaqlanır [1,17].

Çünki unipolyar təhlükəsiz modelini öz təhlükəsizlik strategiyası kimi müəyyənləşdirən müharibədən sonra ABŞ unipolyar təhlükəsiz modelini qəbul etdi. Z.Bzejinski unipolyar təhlükəsiz modelini ABŞ-ın təhlükəsizlik strategiyasının vacib prioriteti kimi ön plana çəkşirmiş dövlət milli mənafeyini qoruyub, öz xarici siyasətini reallaşdırarkən xırda müqavimətlərlə üzləşməyinə baxmayaraq, dünya polisi qismində çıxış edir.

Bipolyar təhlükəsiz modelinin tərəfdarlarına görə, unipolyar təhlükəsiz modeli heç də düşünülüyü kimi dünya siyasətinə əmin-amanlıq bəxş etməyəcək, tam əksinə xautik, spontan bir situasiya yaranacaqdır. Dünyada təhlükəsizlik yalnız o zaman təmin oluna bilər ki, bipolyar təhlükəsiz modeli tətbiq olunsun. Bəs bipolyar təhlükəsiz modelinin unipolyar təhlükəsiz modelindən üstünlüyü nədir? Bipolyar sistemdə iki faktor bir birlərinin davranışına nəzərət edir və beləliklə onlar faktiki olaraq təhlükəsizlik sferasında olan inamsızlıq aradan qalxır. Lakin unipolyar təhlükəsiz modelində isə hər an hegemon və güclü qüvvələr arasında münaqişə yarana bilər. Bu isə mövcud təhlükəsizlik sisteminə təhdid olmaqla yanaşı müharibəyə səbəb olacaqdır.

Multipolyar təhlükəsiz modeli isə təhlükəsizliyin digər iki modelindən olduqca fərqlənir. Adından göründüyü kimi “multi” çox mənasını verir, yəni beynəlxalq təhlükəsizlik sisteminə çoxqütblülük olduğuna görə əzələ nümayişi bir kənara qoyulur və bütün təhlükəsizlik sisteminin iştirakçıları bərabər faktor kimi çıxış edirlər. Bu modeldə orta düşməncilik həddində olan aktorlar ittifaqlar qurmağa meylli olurlar. Bir növ bu model kollektiv təhlükəsizlik sisteminin alternativini hesab etmək olar.

T.Hobbsun təhlükəsizlik nəzəriyyəsi hər bir dövlətin öz təhlükəsizlik maraqlarını qorumaq naminə sosial kollektivizmi ön plana çəkdiyini daha çox qabardır. Mahiyyət etibarı ilə bu konsepsiya kollektiv təhlükəsizlik sisteminə əsaslanır [9,58]. Koalisiyanın bir üzvünə qarşı müharibə digər bütün üzvlərinə qarşı müharibə anlamını kəsb edir ki, mütəfəkkirə görə, belə mühitdə müharibə ehtimalı olduqca aşağıdır. Kollektiv təhlükəsizlik mühiti dedikdə beynəlxalq münasibətlər arenasında dövlətlərarası sülh münasibətlərindən söhbət gedir. Müasir dövrümüzdə kollektiv təhlükəsizlik modeli kimi NATO-nu misal göstərilə bilər. NATO-nu təkcə kollektiv təhlükəsizlik modeli hesab etmək doğru olmazdı o, eyni zamanda ABŞ-nin maraqlarına xidmət edən bir qurumdur. Qlobal təhlükəsizlik modeli ilə kollektiv təhlükəsizlik modelini qarışdırmamaq lazımdır. **Kollektiv təhlükəsizlik** iki və daha artıq dövlətin öz təhlükəsizliyi naminə birləşməsi və təhdidlərə qarşı mübarizəsidirsə, **qlobal təhlükəsizlik məfhumu** bütün dünya dövlətlərinin həyatı əhəmiyyətli maraqlarının təmini və sülhün qorunmasını özündə əks etdirir. Təhlükəsizlik anlayışının dərk olunması onun əslində **maraq** və **təhdid** anlayışları ilə bağlı olduğu ortaya çıxır [7,100]. Müasir dövrümüzdə qlobal təhlükəsizliyə **təhdid olan əsas hədələr** aşağıdakı kimi qruplaşdırılır:

1. Terrorizm
2. Vətəndaş müharibələri
3. Mütəşəkkil cinayətkarlıq
4. Kiber cinayətkarlıq
5. Ekoloji problemlər

Terrorizm vahid tərif olmasa da, onun haqqında deyilənləri ümumiləşdirsək belə anlaşılar ki, geniş insan kütlələrində güclü psixoloji manipulyasiya - qorxu yaradır, dövlətlərarası münasibətləri gərginləşdirir. Artıq qlobal xarakter alan terrorizmə vaxtiylə yerli-lokal hadisə kimi baxılırdısa, müasir dövrümüzdə institutlaşmış terror təşkilatlarıyla mübarizə aktuallıq təşkil edir [3,90]. Məşhur terror qruplaşmaları sırasında İŞİD, Əl-Qaidə, Hizbullah, PKK-nı misal göstərə bilərik.

Vətəndaş müharibələri ölkə sərhədləri daxilində baş verən müxtəlif narazılıqlıq səbəbilə yaranan münaqişələrdir. Yaranan konfliktlər zaman keçdikcə böyüyür daxili müharibəyə daha sonra isə dövlət sərhədlərini aşaraq beynəlxalq müstəviyə qalxır. Ərəb ölkələrində, Mərkəzi Afrika ölkələrində, Cənubi Sudanda baş vermiş vətəndaş müharibələri nəinki ölkədaxili təhlükəsizliyə təhiddir, bu müharibələr eyni zamanda beynəlxalq təhlükəsizliyə təhiddir.

Mütəşəkkil cinayətkarlıq bütün dünya ölkələrini maraqlandıran aktual problemlərdən biridir. Belə ki, mütəşəkkil cinayətkarlıqla mübarizə hər bir dövlətin təhlükəsizliyin təmin olunmasının prioritet istiqamətlərindəndir. Transmilli cinayətlər beynəlxalq cinayətlərdən fərqlənir, beləki bu cinayətlər özündə daha çox anti-humanist meyilləri ehtiva edir. Transmilli cinayətləri üç geniş kateqoriyada qruplaşdırmaq olar. 1) Narkotiklərin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi, qaçaqmalçılıq, qanunsuz silah alveri 2) insan alveri, 3) fırıldaqçılıq, reketçilik, çirkli pulların yuyulması və korrupsiya

Kiber cinayətkarlıq - İnformasiya təhlükəsizliyinin əsasında informasiyanın mühafizəsi məsələləri dayanır. İnformasiyanın hüquqi mühafizəsi informasiya təhlükəsizliyinin normativ-hüquqi bazasına əsaslanır. Kibercinayətkarlıq probleminin hərtərəfli tədqiqi və onunla beynəlxalq miqyasda cinayət-hüquqi mübarizə tədbirləri ilk dəfə İƏİT tərəfindən həyata keçirilmişdir. Bu təşkilat 1983-1985-ci illər ərzində kibercinayətlərə görə cinayət məsuliyyətini müəyyən edən normalarının harmoniyalaşdırılması imkanlarını tədqiq etmişdir.

Ekoloji problemlər - Dünya İqtisadi Forumunun verdiyi açıqlamalara əsasən beynəlxalq təhlükəsizliyə əsas təhdidlərdən biridir. Beləki ekoloji böhranlarının qarşısını almaq ona görə çətin ki, bəşəriyyəti təhdid edən problemlərin yaranması antropogen fəaliyyətin nəticəsidir [4,17]. Plastik tullantıların artması, ozon qatının dəşilməsi, istixana effektinin yaranması, dünya ölkələrinin düşündürən aktual problemlərdəndir. Gələcəkdə enerji və su ehtiyatlarının tükənməsi, bu səbəbdən yaranan müharibələr dövlətlərin təhlükəsizliyini sual altında qoyur.

Hal-hazırda dövlətlərin qarşısında duran əsas məsələlərdən biri əməkdaşlıq əsasında beynəlxalq təhlükəsizliyin təmin olunmasıdır. Sadalanan təhdidlərdən qorunmaq üçün müxtəlif institutların fəaliyyətindən istifadə olunur. Beləliklə, integrasiya prosesi öz inkişafında bir neçə mərhələdən keçir və təcrübəsi göstərir ki, bu proses əvvəlcə iqtisadi sahədən başlanır, ölkələrin iqtisadi fəaliyyətini birləşdirir, sonra isə onların daxili və xarici siyasətini, müdafiə və təhlükəsizlik məsələlərinin ümumi mərkəzdən idarə olunmasını əhatə edir [2,80].

Ədəbiyyat:

1. Abbasbəyli Ağalar, Nəcəfov Etibar Beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsi Mürtəcim nəşriyyatı, Bakı-2007 208 səh.
2. Həsənov Əli Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti Azərbaycan nəşriyyatı, Bakı-2005 637 səh.
3. Qələndərova Elnarə Gənc hüquqşünasın tribunası və Beynəlxalq hüquq jurnalı Qanun 01 (267), 2017
4. Məmmədov Qərib, Xəlilov Mahmud Ekologiya və Ətraf mühitin mühafizəsi Elm nəşriyyatı, Bakı-2014 435 səh.
5. Collins Alan, Contemporary Security Studies, Oxford–New York, Oxford University Press, 2007, 306 page
6. Edward A. Kolodziej, Security and International relations, Cambridge University Press, 2005, 250 page
7. Dannreuther Roland International security The contemporary agenda Second edition Polity Press, 2013, 207 page
8. К.В.Фролов и др. Безопасность России: правовые, социально-экономические и национально-технические аспекты. Словарь терминов и определений М-1999, с – 361
9. Ожегов С.И.; Под ред. проф. Л.И. Скворцова. Толковый словарь русского языка: ок. 100 000 слов, терминов и фразеологических выражений М-2010. с–1360
10. Ходаковский Е.А. Россия в глобальном противостоянии Запада и Востока. СПб, 2007, с-33-35, Цит. по: Моздаков А.Ю. Социальная безопасность и безопасность личности, Государство и право. 2008. №6

Concept of security and its impact on modern international system

Summary

The fundamental purpose of this article is to deal with models and concepts of global security. Firstly international security is analyzing from different standpoints. Enumerating of global security models in this article provides explanation of best international security samples. Various theories about security issues were defined. At the same time sorts of threats to political system are highlighted. Threats to global security increase rapidly. At this point of view protection of governments from menaces is very actual. In one word this paper aims to describe main concepts of security

Концепция безопасности и ее влияние на современную международную систему

Резюме

Фундаментальной целью этой статьи является исследование моделей и концепций глобальной безопасности. В первую очередь, международная безопасность анализируется с различных точек зрения. Перечисление моделей глобальной безопасности в этой статье дает объяснение лучшим образцам международной безопасности. Были определены различные теории о проблемах безопасности. В то же время выделяются виды угроз политической системе. Угрозы глобальной безопасности возрастают быстрыми темпами. С этой точки зрения защита правительств от угроз очень актуальна. Одним словом, эта статья призвана описать основные концепции безопасности.

Rəyçi: dos.S.İmanova